

K PRAVOPISU DÍLA PAVLA ŽÍDKA JIŘÍ(HO) SPRAVOVNA

TEREZA HEJDOVÁ

*Akademie věd České republiky, v. i. i.,
Ústav pro jazyk český oddělení vývoje jazyka
hejdova@ujc.cas.cz*

Abstract: The article describes orthographical form of work of Pavel Židek *Spravoovna*. It compares and analyse the orthography of two extant manuscripts - older one from the end of 15th century and the younger one from the year 1658.

Keywords: Pavel Židek, *Spravoovna*, orthography, manuscripts, old Czech, middle Czech

Počínají se knihy: Jiří Spravoovna řečené

Dílo *Spravoovna* sepsal Pavel Židek roku 1471, tedy na sklonku svého života. Jak autor píše v úvodu, knihy *Spravoovna* jsou složené na přání českého krále Jiřího z Poděbrad a mají poskytovat jemu a dalším českým králům rady, jak správně vládnout. Dílo obsahuje tři knihy. První kniha sepisuje povinnosti panovníka a poskytuje rady, jak spravovat zemi v křesťanském duchu. I přes to, že Židek byl v mládí utrakvistou a až roku 1422 přestoupil ke katolickému vyznání, vymezuje se v první knize právě vůči utrakvistům. Druhá kniha popisuje správnou životosprávu panovníka a dává rady, jak pečovat o sebe a o své zdraví. Ve třetí knize Židek popisuje řadu příkladů dobrých a špatných vládců. Tato kniha má encyklopedické ambice, od stvoření světa a biblických dějin postupuje ke starověku a středověku a vybraným vládcům. Mapuje dějiny císařského trůnu a okrajově uvádí i některé vládcy, a to i české krále; českým knížatům se moc nevěnuje. Problém je, že Židkovy informace jsou nepřesné, někdy chybné, např. se plete v pořadových číslech římských císařů, či jejich osudy propojuje, u Fridricha I. Barbarossy uvádí nepřesný rodokmen, zaměňuje českého krále Vladislava a Vratislava, atp. Nepřesností si všimli i jiní autoři, proto je možné najít ne pří-

liš pozitivní charakteristiky tohoto díla, např. „Encyklopedicky pestrý, místy bezděčně groteskní obsah memoranda odráží neklidnou autorovu osobnost.“ (LEHÁR 2008: 1838)

Autograf díla se nedochoval. Dnes máme k dispozici jen dva opisy. Starší, který pravděpodobně vznikl v poslední třetině 15. století, je uložen v Knihovně pražské metropolitní kapituly pod signaturou G 8. Mladší opis, který je uchováván v Národní knihovně (signatura XVII D 11), je z roku 1658.

Dílo *Spravovna* bylo opakovaně edičně zpracováno. Josef Dobrovský v Časopise společnosti vlasteneckého Museum v Čechách (dnešní Časopis Národního muzea) v letech 1827–1828 zveřejňoval výňatky ze Židkovy *Spravovny*, na počátku 20. století připravil edici celého díla Zdeněk Václav Tobolka. V obou případech se jedná o transkripční zpracování staršího rukopisu. Josef Dobrovský kladl velký důraz na obsah díla, které se snažil vhodnými ukázkami představit širšímu publiku, a to se projeвило na nepřesnostech při přepisu. Tobolkovo zpracování je přesnější, pečlivější, ale i zde lze najít řadu problematických míst, chybných interpretací či nejednotně přepisovaných slov. Jako nejproblematictější se jeví rozkolísaná kvantita.

Následující příspěvek se zaměří na pravopis obou dochovaných rukopisů a na jednotlivých pravopisných jevech se pokusí zmapovat, zda měly oba rukopisy stejnou předlohu, nebo zda mladší vychází z dodnes dochovaného staršího rukopisu. Je samozřejmě, že jen na základě podobnosti či rozdílnosti pravopisné podoby nelze určit předlohu, ale mohou tím být poskytnuta vodítka, která je možné při zkoumání dalších jazykových rovin buď potvrdit, nebo vyvrátit. Vzhledem k rozsahu díla byl pravopis sledován v rámci první knihy rukopisu.

Rukopisy

Starší opis je uložen v Knihovně pražské metropolitní kapituly (signatura G8), vznikl pravděpodobně na konci 15. století, jeho autor je neznámý. Rukopis je psán na papíře, vevázan do kožené vazby o rozměrech 32×22 cm, má 368 číslovaných pagin a první stranu, která číslovaná není a 22 prázdných listů. Text je psán českou bastardou. Knihy autor odděluje vynecháním místa na stránce a výraznější počáteční iniciálou knihy nové. Kapitoly

jsou graficky rozlišeny nejen pomocí iniciály, ale i toho, že první řádek je psán větším písmem. V rámci jednotlivých odstavců je použito členění pomocí slovně vyjádřených číslic. Několik iniciál je barevných. Napříč celým rukopisem jsou dva druhy přípisů – interlineární a in margine. Zatímco interlineární jsou autorské a jedná se zpravidla o vynechané slabiky či slova, přípisky in margine jsou převážně latinské, objevuje se i čeština v případě, že se jedná o výklad určitých slovních obrátů v textu (např. v textu uvedené spojení *kozel korutanský* je po straně vysvětleno: *sic vocat kamzík* p. 60). Přípisky in margine Dobrovský identifikuje jako rukopis Bohuslava Balbína.

Mladší rukopis, který je uložen v Národní knihovně (signatura XVII D 11), vznikl v roce 1658, jeho autorem je jezuita Pavel Stephanides. Rukopis je psán na papíře, vevázán do značně poškozené kožené vazby o rozměrech 31×20,5 cm, má 169 číslovaných pagin a 19 nepopsaných folií. Sepsán je zběžnou novogotickou kurzívou. Autor text výrazně nečlení, jen upozorňuje na začátek nové knihy volným řádkem. Oproti staršímu rukopisu nejsou použity žádné iniciály, je dodrženo jen číselné členění textu v odstavcích, které v průběhu přechází ze slovního vyjádření číslovek na numerické. V tomto rukopisu jsou doložené poznámky in margine, které jen doplňují vynechaná slova. Na první straně je přípisek mladší rukou, který doplňuje informace o majitelích rukopisu.

Pravopis

Diakritický pravopis se rozvíjí od počátku 15. století, neprosazuje se tak rychle, nenahradí spřežkový pravopis okamžitě, naopak oba systémy vedle sebe koexistují a v řadě písarských dílen se vzájemně proplétají a užívají hybridním způsobem. (KOSEK 2014: 17)

Většina rukopisů 15. století je tedy psána kombinací spřežkového a diakritického pravopisu. Pokud se ale podíváme na rukopis *Spravoovny* z konce 15. století, zjistíme, že diakritický pravopis zde vůbec není použit. Na několika málo příkladech ilustrujeme zachycení diakritiky u vokálů a konsonantů.

a) Sykavky a polosykavky

Konsonanty *z* a *ž* jsou zapisovány stejným grafémem *z* bez ohledu na umístění hlásky ve slově: *ozdowowala, przedeznal, rozkazowow-*

ni, zahuben, zwolil, bez, peniez; kniezete, mnozstwie, naboznie, zadan, zebrota, maz, nez, nemuoz.

Polosykvavky *c* a *č* jsou bez rozdílu zapisovány spřežkou *cz*: *czefty, cziefarze, Czo; rokyczanowym, tificzich, gfucz, wiecz; Czejke-mu, czili, czlowieka, kraczela, wffeczka, mecz, procz.*

U zápisu sykavky *s* je možné určitou systematickostí vidět, ačkoli není plně dodržena. Hlásku *s* autor zapisoval dvěma způsoby *f*, *s*. V iniciální pozici se častěji objevuje dlouhé *s*, ale je doloženo i majuskulní *s*, či kulaté *s*: *stoliczi, fedieli, fe, fochy* × *Stoliczi, Syn, Swata, s ginymi*; stejně tak uvnitř slova lze najít oba grafémy pro *s*: *panfkeho, roftl, biskup* × *opustie, offkliwost, krzeftianske*. Na konci slova autor systematicky zapisuje jen kulaté *s*: *was, dnes, pes*.

Systematickostí je výraznější při zápisu konsonantu *š*, který je zapisován spřežkou *dvou s* (*sf, ff, fs*). V iniciální pozici je možné najít zápis kombinací dlouhého a kulatého *s* či dvěma dlouhými *s*: *Sfatlawy, sfpitalmayftr, sfenkuow* × *ffnorrowane, ffaczowanie*. Uvnitř slov je hláska *š* zachycena jen spřežkou *ff*: *falfsowanie, gefsto, mieffstian, wffeho, wyffieho*, na konci slov autor systematicky používá spřežku *fs*: *profifs, placzefs, mafs, diefs, Moyziefs, nebudefs, vpokogifs*.

b) Další konsonanty

Hlásku *ř* autor bez ohledu na pozici ve slově zapisuje pomocí spřežky *rz*: *przi dworze, rzadnie, zborzene, rzeczech, Rzimane, lekarz, pafstyrz*.

I při zápisu palatál (*ň, ď, ť*) je zřejmá systematickostí autora. Palatála je vždy spojením grafému a joty (*ni, di/dy, ti*): *naplniowati, wypleniowali; dyabelske, diabel; krzeftianfkeho, mieffstianuow, nefftiaftne*. U slova *ať* autor zpravidla používá zápis *ť* pomocí zdvojeného grafému *t*: *att*.

Zřídka dochází ke zdvojení hlásek, což je doloženo jen u slova *zlatto*.

c) Vokály

Vokální délka není v rukopise značena, výjimku tvoří jen vokál *é*, který je nesystematicky zapisován zdvojeným grafémem *ee*: *woleencze, przatelee, lidee, zlee*.

Spřežka *ie* je použita buď pro označení hlásky *ě*: *hwiezdu, nemiel, fedieli, wczinien; gmenowitie, rzadnie, zemie*; nebo ve významu *í*: *Bozieho, hrieffnym, wzieti, kazanie, pokolenie, waffie*.

Mladší opis díla pochází z roku 1658, tedy z doby, kdy je již v tiscích ustálen bratrský pravopis, ale proti tomu do písarské-

ho pravopisu změny pronikají pomaleji. Porák poukazuje na to, že „texty, které jsou určeny širšímu okruhu čtenářů, musí vyhovovat závazné pravopisné normě tiskařské. V jistém smyslu bychom tedy mohli mluvit o nižším a vyšším funkčním pravopisném úzu.“ (PORÁK 1961: 224) Lze tudíž předpokládat, že mladší rukopis *Spravovny* by měl dodržovat zásady bratrského pravopisu. Zaměříme se na stejné okruhy a uvidíme, zda toto tvrzení platí.

a) Sykavky a polosykavky

Zatímco konsonant *z* je zapisován jen grafémem *z* bez ohledu na umístění ve slově: *Wyzwedł, zrzawy, ztraczenych, zahubitj, bez;* sykavka *ż* je zapisována třemi grafémy *z, ź, ż*: *Powaziti, kněžym, zadan, yakoz, nemůz; papeze, služebnikuow, żadna, giż; služebnikiem, knížaty, žena, kdyż, maż, nemůż.*

Polosykavka *c* je zapisována buď grafémem *c*, či spřežkou *cz*: *czyfarze, Czo, Waczlawa, pomoczy, tifycz, okazugicz; kupec, moc.* Konsonant *č* je systematicky zapisován spřežkou *cz*: *Cześkemu, czjnil, czafu, Placzejs, poczatku, mecz, procz.*

Při zápisu sykavky *s* autor používá dlouhé *s* či kulaté *s*. V iniciální pozici i uvnitř slova jsou použity oba dva grafémy: *slawnof-ti, skutkem, skuoro × sochy, sobie, sluncze, s; sneśe, posłuffenstwj, biskup × nesprawil, Welebnostj.* Na konci slova je použit pouze grafém *s*: *Kryftus, dnes, pes.*

Konsonant *š* je zapisován výhradně spřežkami v kombinaci dlouhého a kulatého *s* (*sf, śf, śs*). V iniciální pozici dochází k variaci zápisu: *sfaczunky, sfyge, şkodliwych × śfnorowane, śfly.* Zatímco uvnitř slova drží autor jednotný zápis pomocí spřežky *śf*: *kśśaff-tich, duffy waffy, neprzimaffstugi.* Podobně je tomu i v koncové pozici, kdy je použito jen *śs*: *dafs, przjlyśs, placzejs, maśs, dieśs.*

b) Další konsonanty

Foném *ř* je zapisován pomocí spřežek, spřežek s diakritikou, či jen pomocí grafému *s* diakritickým znaménkem *rz, rż, ř*: *obdarzil, przedchazegicy, Trzeti × przed, rżka, przatelům × dobře, prikazugí.*

Palatály *ť, ď* jsou zapisovány pomocí spojení grafému a joty *ti, di*: *krzeştianstwu, meśştiané; Diabelśke.* Výjimkou je slovo *ať*, které je systematicky zapisováno pomocí zdvojeného grafému *tt*: *att.*

Autor zapisuje palatálu *ň* několika způsoby, buď jen pomocí grafému *n*, či spojením grafému a joty nebo pomocí grafému

a diakritického znaménka (*n, ñ, ni*): *sfaczunky × sfaczunky, wypełniowali*.

Jen ojediněle dochází ke zdvojování hlásek, což je doloženo jen u slova *radda*.

c) Vokály

Vokální délka je v rukopisu značena, ale nikoli systematicky, a to vždy diakritickým znaménkem nad samohláskou *á*: *Pánu, zádny, která, nerzády × da, kazal, para; ý: dobrým, který, paf-týrz, swatých × bytj, ktery, nazywage, prawym*. Při zápisu *í* se setkáváme se třemi podobami, grafém *i* ve spojení s diakritickým znaménkem, pomocí spřežky *ie*, či pomocí grafému *j*, který ale délku nemusí značit vždy: *knížaty, mazáním, služebním, příkazugí × kniezaty, kralowstwie × oděnj, obecnjho (× nezjtowũ, obratitj, Papezowj, protj)*.

Zápis vokálu *ě* je nejvíce variabilní, autor používá spřežku *ie*, spřežku s diakritickým znaménkem *iě*, grafémem spolu s diakritikou *ě, é*, či pomocí *e*: *dieli, gıstotie, ohyzdiene, tiemj × nesediělo, neprawiě, diělage × oděnj, mlczě, zezawěła, wyprazněneho × Knězym, trpelywé × werne*.

Zatímco po sykavkách a polosykavkách *s, z, c* autor zapisuje systematicky *y* (*syłau, symě, syrotkom; knězym, nazywage, przichazy; czyszarze, stolyczy, treszczyczyho*), po *l* použití grafémů *i/y* kolísá (*na lidech × na lydech, prielifs × prylyfs*).

Shrnutí

Jak jsme pomocí analýzy ukázali, ani jeden rukopis nepoužívá předpokládaný pravopisný systém. U staršího opisu je to běžné, jelikož písařský úzus je ke konci 15. století a po celé 16. století nejednotný. „Na pravopisné změny reagoval [písařský úzus] se zpožděním nebo do něj tyto změny pronikaly jen zčásti, některé v menší míře, jiné v míře větší; některé změny do písařského úzu téměř nepronikly.“ (PORÁK 1983: 104)

Rukopisu z roku 1658, zachovává v pravopisu řadu prvků, které byly v době vzniku v tiskařském úzu již dlouho přežitě, v písařském úzu se ale objevovaly (spřežka *cz* pro zapsání hlásky *c*, používání spřežek pro zápis hlásek *ř, š, ť, d'*, zápis *í* pomocí spřežky *ie*). Autor mladšího opisu užívá i diakritická znaménka (grafémy *ż, ż, ń, ñ*, značení vokální délky) a striktně dodržuje

bratrskou zásadu psaní *y* po *s*, *c*, *z*. Jednotlivé příklady ilustrují, že ani zápis vokalické délky není systematický, autor používá diakritiku, pro *í* zvolí k označení délky *j*, což ale není pravidlem.

Rozkolísaná pravopisná norma a dodržování starších pravopisných zvyklostí není ničím neobvyklým, odpovídá bratrskému pravopisu realizovanému v rukou psaných textech (NEDVĚDOVÁ 2017, 59). Vzhledem k tomu, že v rámci sledované knihy nedochází k výrazným rozdílům v použití diakritických znamének, lze předpokládat, že opis odráží písarské návyky Pavla Stephanida.

V rámci pravopisné analýzy tedy nejde jednoznačně určit, zda oba dva rukopisy vychází ze stejné předlohy, či zda rukopis z konce 15. století byl přímou předlohou pro rukopis mladší. Díky nesystematičnosti a zběžnému, místy velmi obtížně čitelném rukopisu, lze jen vyvrátit domněnku, že by mladší rukopis mohl být předlohou, ze které by mohlo být dílo vysázeno a dál šířeno tiskem.

Prameny

ŽÍDEK Pavel: *Knihy Jiří Zprávovna řečené, poslední třetina 15. století, Knihovně pražské metropolitní kapituly, G 8.*

ŽÍDEK Pavel: *Knihy Jiří Spravovna řečené, uloženo v Národní knihovna, XVII D 11.*

Edičně vydané prameny:

DOBROVSKÝ Josef, 1827: *Vejtah z knih Mistra Pavla z Prahy, řečeného Žídka, kanovníka pražského, Časopis společnosti vlasteneckého Museum, ročník 1., svazek 2., Praha, s. 44–47.*

– –, 1827: *Další vejtah z knih Mistra Pavla z Prahy, řečeného Žídka, kanovníka pražského, Časopis společnosti vlasteneckého Museum, ročník 1., svazek 3., Praha, 113–115.*

– –, 1827: *Vejtah z knih Mistra Pavla z Prahy, řečeného Žídka, kanovníka pražského, Časopis společnosti vlasteneckého Museum, ročník 1., svazek 4., Praha, 90–94.*

– –, 1828: *Vejtah z knih Mistra Pavla z Prahy, řečeného Žídka, kanovníka pražského. Časopis společnosti vlasteneckého Museum, ročník 2., svazek 1., Praha, 101–103.*

TOBOLKA, Zdeněk V., 1908: *M. Pavla Žídka Spravovna*, Praha: Historický archiv České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.

Literatura

- ČORNEJOVÁ Michaela, RYCHNOVSKÁ Lucie, 2010: *Dějiny českého pravopisu do (r. 1902)*, Sborník příspěvků z mezinárodní konference *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902)*, Brno: Host.
- LEHÁR Jan, 2008: Pavel Žídek. *Lexikon české literatury 4/II, U-Ž*, Praha: Academia, 1838.
- KOSEK Pavel, 2014: *Historická mluvnice češtiny – překlenovací seminář*, Brno: Masarykova univerzita.
- NEDVĚDOVÁ Blanka, 2017: Ke grafice česky psaných listů V. J. Rosy. *Lijka a czban*, Sborník příspěvků k 70. narozeninám prof. Karla Kučery, 58–62.
- PORÁK Jaroslav, 1983: *Humanistická čeština: Hláskosloví a pravopis*, Praha: Univerzita Karlova.
- –, 1981: Vytváření normy a její vztah ke kodifikaci v humanistické češtině. *Slovo a slovesnost*, ročník 42, číslo 3, 219–227.